

**ПРОБЛЕМА СТАТУСУ ІМЕННИКІВ-ЮКСТАПОЗИТІВ
У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ**

У статті розглянуто лінгвальний статус, семантичні особливості іменників-юкстапозитів та відмежування їх від апозитивних словосполучень.

Ключові слова: лінгвальний статус, семантичне значення, постійний номінативний знак, ідіоматичність, цільнооформленість.

This article deals with the analysis of the linguistic status and semantic features of the complex nouns and it's distinguishing from appositional combinations of words in the modern ukrainian literary language.

Key words: linguistic status, semantic meaning, permanent nomination sign, identity, «tsilnooformlenist».

Однією з актуальних проблем сучасного мовознавства є дослідження словоскладання як одного із продуктивних способів творення нових слів. Юкстапозити, що становлять значний пласт лексики української мови, потребують глибокого аналізу їх мовної сутності, ознак та властивостей. Окремі зауваження стосовно складних слів, утворених способом словоскладання, прослідковуються ще у працях М. В. Ломоносова, згодом – у дослідженнях інших російських мовознавців – М. І. Греча, О. Х. Востокова, Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського, О. О. Потебні та ін. Значно ширше різні аспекти проблеми цих лексичних одиниць розглядали М. І. Привалова, О. А. Василевська, Г. М. Абакшина, Т. І. Кочеткова. Стосовно україністики хотілося б наголосити на досягненні учених у галузі семантичної та дериваційної природи юкстапозитів (К. Г. Городенська, Л. А. Булаховський, В. О. Горпинич, Н. Ф. Клименко, Н. С. Родзевич, С. Рудницький, М. Т. Чемерисов та ін.). Проте ще до сьогодні висловлено різні, нерідко суперечливі думки про природу утворень іменників-юкстапозитів та розмежування їх від апозитивних словосполучень. Це й зумовлює **актуальність** наукової розвідки.

У пропонованому дослідженні ставимо за мету з'ясувати статус іменників-юкстапозитів, який визначається єдністю трьох основних властивостей: постійної номінативності, ідіоматичності, цільнооформленості та відмежування їх від апозитивних словосполучень, які є одиницями синтаксичного рівня.

За лексико-граматичними ознаками складноскладені утворення належать до іменників. В українському мовознавстві у згаданому значенні усталився термін *юкстапозит*, який був уведений у науковий обіг А. О. Білецьким, Н. Ф. Клименко та ін. Під ним ми розуміємо «кількоасновне складне слово, що утворюється шляхом складання слів або слівформ» [5, с. 742]. Оскільки дослідники мали різні суперечливі дещо думки щодо природи, статусу слів, утворених словоскладанням, то в їхніх працях можна виокремити і різні терміни на позначення цих утворень. Так, їх визначали як: 1) *складні слова* або *складні іменники* (Л. А. Булаховський, В. Б. Фрідрак, А. А. Шеляховська, І. В. Агаронян та ін., *складні іменники на основі єднального зв'язку* – Л. О. Леон); 2) *складені слова* (Л. Н. Засоріна, В. В. Акуленко-Тисенко, О. І. Мельникова, І. Г. Галенко, *складені слова та словоскладання* – В. О. Горпинич); 3) *складні складені* або *складноскладені слова* (М. М. Шанський, Г. М. Абакшина, К. С. Горбачевич, Н. І. Безбородько, Т. І. Кочеткова та ін.); 4) *складноз'єднані слова* (Д. І. Коков); 5) *зближення* (М. І. Привалова, *зближення роздільно оформлених утворень* – М. М. Шанський); 6) «*крупноблочные слова*» (Т. Д. Якубович); 7) *апозитивні словосполучення номінативного характеру* (С. С. Вартапетова); 8) *складання з підрядним відношенням основ* («Грамматика современного русского литературного языка», 1970); 9) *нейтральні словосполучення* (Н. С. Родзевич); 10) *складні утворення з прикладкою* (М. М. Фещенко); 11) *сполучення іменників за типом прикладок* (В. М. Русанівський); 12) *зрощення* (О. А. Стишов, З. С. Сікорська) та ін.

У сучасній лінгвістиці сформувалося загалом три точки зору на характер даних утворень, за якими вони розглядаються як:

I. Особлива категорія складних слів.

II. Різного виду словосполучення.

III. Перехідне явище на межі лексики і синтаксису.

Наявність останнього тлумачення пояснюється подібністю слова і словосполучення, тотожністю їхніх функцій, а також відсутністю в мові чіткого розмежування суміжних явищ [1, с. 17].

Таким чином, необхідність дослідження юкстапозитів пояснюється, по-перше, зростанням кількості даних одиниць, по-друге, потребою розмежувати суміжні явища в системі номінації. Вважають, що «зіставлення складноскладених іменників і апозитивних словосполучень... є головною проблемою виявлення розрізнявальних особливостей» цих мовних категорій [3, с.53].

На подібність словосполучення до слова вказували різні мовознавці. Основною ознакою словосполучення, що найбільше наближує його до слова, називали здатність словосполучення називати предмети, явища, процеси тощо, тобто виконувати номінативну функцію.

Серед ознак юкстапозитів теж виділяли такі, що засвідчували спорідненість зі словосполученнями. Це, зокрема, значне розчленування структури цих іменників, їхнє виникнення на основі словосполучень [1, с. 19].

Проте не слід забувати, що незважаючи на такі ознаки, словосполучення і слово залишаються одиницями різних рівнів мови: слово – лексичного, а словосполучення – синтаксичного.

При виокремленні критеріїв розмежування цих одиниць нерідко опираються на загальні характерні ознаки слова. Виходячи із його семантичної, граматичної й акцентологічної цілісності, вчені виділяють ряд таких критеріїв.

По-перше, це термінологічна **номінативність** іменників-юкстапозитів, яка суттєво відрізняється від номінативності словосполучення. Слово із закріпленим постійним номінативним значенням об'єктивно існує в

мові та реалізується в мовленні. Словосполучення як номінативна одиниця виражається у конкретній мовній ситуації, створюється в різних комбінаціях у процесі користування мовою. «Слово відображає чітко визначене і постійне поняття, яке закріпилося у свідомості людей», словосполучення ж, як правило (крім фразеологізмів), «виходять за межі словникового складу мови, їх слід вважати суто лексичними, поняттєво окремими елементами мови» [2, с. 132]. Отже, слову притаманна постійна номінативність, оскільки за кожним конкретним словом закріплене чітке лексичне значення. Для словосполучень характерна змінна, ситуативно зумовлена номінативність. Хоча тут слід зауважити, що апозитивні словосполучення теж виражають постійну номінацію, яка, «на відміну від слова, характеризується дрібністю, розчленованістю, для якого характерна лексико-семантична єдність – цілісність номінації» [2, с. 133].

Окремо можна говорити про *семантичну цілісність* слів-юкстапозитів. Сполучення іменника з прикладкою часто має оказіональний характер, тобто поєднання слів відбувається в результаті індивідуального вживання, не маючи при цьому значеннєвої цілісності. Наприклад, *воробей-смельчак*, *жена-кроха* та ін. Якщо ж прикладки виражають більш стійку ознаку означуваного поняття, як, наприклад, *астроном-наблюдатель*, *отець-ветеран*, *девушка-активистка*, то все-таки у них не прослідковується семантичної цілісності, ця ознака є тимчасовою. У свою чергу юкстапозити, виконуючи функцію називання, номінації, складаються з компонентів - носіїв обов'язкової невід'ємної ознаки означуваного поняття. Наприклад, *автомат-регулятор*, *база-поставщик* та ін. [1, с. 21]. Семантику таких слів неможливо розчленувати на складники, оскільки таким чином порушується значення усього складного слова.

Часто поруч із поняттям семантичної цілісності використовують термін *ідіоматичність* лексичного значення юкстапозитів. У цьому випадку мається на увазі те, що лексичне значення юкстапозита не впливає зі значень його компонентів, лише частково мотивується їхнім змістом.

Ідіоматичність лексичного значення таких утворень базується на результаті лексико-семантичних відношень між компонентами. Таким чином, окремі лексеми, що поєднуються лексико-граматичним зв'язком, утворюють нове слово з певним самостійним лексичним значенням, наприклад: *плаття-костюм, плащ-палатка* [2, с. 134]. Юкстапозит *плащ-палатка* означає, що це водонепроникна накидка, що може служити плащем або палаткою, наметом. Означуваний юкстапозитом *плащ-палатка* денотат, справді, складається з двох реалій, які виражають самостійні лексеми *плащ* і *палатка*. Кожен компонент цього юкстапозита, вживаючись як самостійне слово, позначає окрему реалію: *плащ* і *палатка*. Але лексичне значення іменника-юкстапозита *плащ-палатка* ширше, ніж лексичне значення іменників *плащ* і *палатка*. Ми поділяємо думку І. В. Панової, яка вважає, що "...слово як ціле майже завжди означає більше, ніж його частини. У слові ж ціле – це не тільки утворення з частин, а ще й якась додаткова величина: $A+B+(X)$ " [4, с. 14]. Це ми спостерігаємо виразно в ідіоматичності значень слів *плаття-костюм, плащ-палатка*.

Слід зауважити, що ідіоматичність лексичного значення не властива апозитивним словосполученням, оскільки їхнє номінативне значення є розчленованим і повністю мотивується змістом компонентів.

Продовжуючи розглядати диференційні ознаки та властивості слів, слід зазначити, що розмежування юкстапозитів і словосполучень може також впливати із поняття **цільнооформленості**: маємо на увазі структурну цілісність, що властива словам. Показниками цільнооформленості складного слова є закріпленій порядок компонентів, наявність єдиного наголосу (як правило, на останній частині), а також невідмінювання деяких початкових компонентів [1, с. 26]. З-поміж цих ознак деякі дослідники виділяють визначальною парадигматичну незмінність першого компонента, наприклад, *бліц-турнір, матч-реванш* та ін. [1, с. 27]. Проте слід зазначити, що не усім юкстапозитам характерна така ознака (у словах *виставка-продаж, школа-семінар* тощо відмінюються обидва компоненти).

Ще одним показником цільнооформленості юкстапозитів є постійний фіксований порядок розташування компонентів, що робить неможливою їх перестановку та не допускає вставлення інших елементів між компонентами (*лікар-педіатр*, але не «*педіатр-лікар*», *цар-зілля*, але не «*зілля-цар*»). Це привело б до втрати семантичної цілісності складноскладених іменників. В апозитивному словосполученні ж означення може бути як препозитивним, так і постпозитивним щодо означуваного слова, їм не властива чітка фіксація компонентів.

Варто зазначити, що «семантична цілісність юкстапозита не може виражатися тільки морфологічною цільнооформленістю. Потрібне більш широке, розгалужене розуміння цільнооформленості слова» [2, с.135]. Таке тлумачення повинне охопити і семантико-граматичну неподільність слова в єдності обох його якостей. Тому під цільнооформленістю необхідно розуміти його граматичну й лексичну неподільність. «Семантична неподільність іменника-юкстапозита полягає в неможливості членування його на складові без порушення змісту». Наприклад, не можна значення юкстапозита *літак-винищувач* пояснити значенням одного з компонентів чи значенням сполучення цих слів. У мові, однак, простежуються випадки, коли в значенні юкстапозитів уживається один з його компонентів. Наприклад, замість повного найменування *льотчик-космонавт* усталилася однослівна форма *космонавт*; або: *лікар-стоматолог* → *стоматолог*, *школа-інтернат* → *інтернат*. Звичайно, в тексті, який організований з дотриманням усіх ознак мовної нормативності, завжди однозначно сприймаються такі лексеми: незалежно від того, чи функціонують вони як самостійні слова, чи вони виступають частинами іменника-юкстапозита [2, с. 136].

Окрім вищезазначених критеріїв розмежування іменників-юкстапозитів та подібних до них апозитивних словосполучень, вважаємо за доцільне розглянути ще ряд категорійних ознак та властивостей, які демонструють належність даних одиниць до різних рівнів мови.

I. Апозитивне словосполучення будується поєднанням означення (прикладки) та означуваного слова, при цьому прикладка уточнює предмет думки або надає додаткове оцінне значення до змісту номінації. Значна кількість апозитивних словосполучень має емоційно-експресивне забарвлення, наприклад, *море-дзеркало*, *дорога-стрічка*, *гори-хмари* тощо, чого не прослідковується серед іменників- юкстапозитів.

Що ж до семантичних відношень між компонентами юкстапозита, то ми услід за Г. М. Абакшиною, Т. І. Кочетковою, Н. Ф. Клименко та багатьма іншими дослідниками виділяємо два типи: 1) рівноправні смислові відношення, коли юкстапозит утворений на основі сурядних зв'язків, за аналогією до сурядного словосполучення (*купівля-продаж*, *розтяг-стиск*, *спогади-думи* та ін.), та 2) нерівноправні, коли юкстапозит утворений за моделлю апозитивного словосполучення, є послаблені логікозалежні та синтаксичні відношення, які виражаються конкретизацією одного компонента іншим (*лікар-психіатр*, *лікар-ендокринолог* тощо) або взаємною конкретизацією (*грам-калорія*, *матриця-функція*, *ват-година* та ін.).

II. За допомогою методу трансформації теж можливо розрізнити юкстапозити і словосполучення прикладкового типу: таке словосполучення легко стає порівняльним зворотом (*промінь-сміх – сміх ніби промінь*) або атрибутивним словосполученням (*мрія-казка – казкова мрія*). Компоненти юкстапозита не допускають такої трансформації, оскільки значення такого утворення не буде ідентичним до значення юкстапозита.

III. Іменник-юкстапозит є одним членом речення, оскільки не припускає семантичного членування, апозитивне словосполучення становить два (або три – залежно від структури) члени речення.

IV. Оскільки апозитивні словосполучення є одиницями синтаксичного рівня і можуть вільно утворюватися мовцем у процесі мовлення, вони не мають лексикографічного закріплення. Юкстапозити фіксуються словниками сучасної української мови.

V. У деяких випадках співвіднесеність одиниць із юкстапозитом встановлюється нами за аналогією до однорідних складових іменників, які мають лексикографічне закріплення і входять до складу однорідної лексичної кореляції. Під однорідною лексичною кореляцією ми розуміємо зв'язок певних частин складних слів, що мають у семантиці один спільний для групи компонент, який вказує на відношення кожного окремого поняття з поняттями одного роду. Як приклад, юкстапозит *метелик-капустянка* означає особливий вид метеликів; другий компонент «*капустянка*» шляхом конкретизації дозволяє розпізнавати цей вид метеликів серед інших, наприклад: *метелик-адмірал*, *метелик-бразжник*, *метелик-коконопряд*, *метелик-листовертка*, *метелик-перламутрівка*, *метелик-махаон*, *метелик-парусник* [3, с. 54-56].

Отже, іменники-юкстапозити в сучасній українській літературній мові є семантично і граматично самостійним, повнозначним класом слів із номінативною функцією. Це окрема самостійна мовна категорія з чітко окресленими ознаками та властивостями, яка принципово відрізняється від апозитивних словосполучень і має лінгвальний статус, що виражається у постійній номінативності, семантичній цілісності, ідіоматичності та цільнооформленості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абакшина Г. М. Сложносоставные слова в современном русском языке (принципы лексикографической кодификации): Дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук. – Ленинград, 1982.
2. Азарова Л. Є. Складні слова в українській мові: Структура, семантика, концепція „золотої” пропорції. – Вінниця, 2000. – 222 с.
3. Азарова Л. Є. Складноскладені іменники як самостійні лексико-граматичні одиниці // Записки із загальної лінгвістики. Збірник наук. праць. – Одеса: АстроПринт, 1999. – Вип. 1. – С. 55-59.

4. Панова А. А. Идиоматичность имён существительных и её возникновение: Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук: 10. 02. 01. – Воронеж, 1977. – 28 с.

5. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 750 с.